

II, 635-699; a.m.f., "Modern Azerbaycan Edebiyatına Toplu Bir Bakış", *AYB*, IV/37 (1954), s. 40-48; Mehmet Emin Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara 1950; Hamit Araslı, *XVII.-XVIII. Esr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Bakü 1956; a.m.f., *Azerbaycan Edebiyatı: Tarihi ve Problemleri*, Bakü 1998; *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Bakü 1957-60, I-II; Feyzulla Gasimzade, *XIX. Esr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Bakü 1966; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, Ankara 1966; *Azerbaycan Sovet Edebiyatı* (ed. M. Arif), Bakü 1967, I-II; Cevat Hey'et, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihinin Bir Bakışı*, Tahran 1358-69, I-II; a.m.f., *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*, Tahran 1367; Elyar Seferli – Helil Yusifov, *Gedim ve Orta Eserler Azerbaycan Edebiyatı*, Bakü 1982; *Azerbaycan Sovet Edebiyatı* (ed. E. M. Ağayev), Bakü 1988; Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1994; a.m.f., "Azeri Edebiyatı", *TDEA*, I, 258-264; Mir Celal – Firidun Hüseyinov, *Örneklerle XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı* (haz. Kemal Yavuz – Erol Ülgen), İstanbul 2000; C. Abdullayev v.dğr., *Müasir Azerbaycan Edebiyatı*, Bakü 2007, I-II; Bilgehan A. Gökdağ – M. Rıza Heyet, "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", *Bilgi*, sy. 30, Ankara 2004, s. 51-84.

YAVUZ AKPINAR

Başkırtlar-Tatarlar. Dil ve Edebiyat. Başkırt Dili. Rusya Federasyonu'na bağlı Başkırdistan Cumhuriyeti'nin Rusça'nın yanında ikinci resmî dili olan Başkırtça, Türk dilinin kuzeybatı kolunun Kuman-Kıpçak grubundandır. Kökleri İdil Bulgarları'na kadar uzanır. Başkırtça bugün yaklaşık 1,8 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Söz varlığı ve dil bilgisi bakımından bazı morfolojik ve fonetik farklılıklar dışında Tatarca'ya çok yakındır. Alfabesinde dokuz ünlü ve yirmi altı ünsüz, Rusça kelimelerin yazımında kullanılan yedi ayrı işaretle birlikte kırk iki harf bulunmaktadır. Başkırtça'da -lar/-ler'den başka -tar/-ter, -dar/-der, -zar/-zer ekleri de çoğul eki olarak kullanılır. Yaklaşma dışındaki durum ekleri de çok şekillidir. Başlıca ses özellikleri şunlardır: 1. Türkiye Türkçesi'ndeki o ünlüsü u'ya, ö ü'ye; u ünlüsü o'ya, ü ö'ye döner: un "on", yul "yol", hü z "söz"; koş "kuş", kön "gün". 2. İlk hecedeki e Başkırtça'da i olur: timir "demir", min "ben", hin "sen". 3. s'ler h olur: hıyr "sığır", alhin "alsın", birih "birisi". 4. Türkçe kelimelerdeki z'ler peltek z (z) olduğu gibi Arapça ve Farsça'dan alınmış kelimelerde birçok d ile bazı z'ler de peltek z olur: âzabiyat "edebiyat", âzip "edip". 5. Başkırtça'nın önde gelen özelliklerinden biri de ç'lerin s olmasıdır: ös "üç", sıkmaq "çıkmaq", asık "açık". 6. Kelime başındaki d'ler t olmuştur: tuğiz "dokuz", tuymaq "duymaq" (Şayhulov, s. 1035-1046). Doğu, güney ve kuzeybatı ağızları, bunların da alt grupları olmakla birlikte çağdaş Başkırt yazı dili doğu (Ku-

vakan) ve güney (Yurmatı) ağızlarından meydana gelir. T. Baişev (*Başkırskie dialekti i ih otneşeni k literaturnomu yazıku*, Moskova 1955), N. Maksutova (*Dialektologičeskiy atlas*, Ufa 1983, *Obraztsı narodnoy reči Başkir*, Ufa 1988, *Başkırskie govor*, Ufa 1996), N. İşbulatov (*Başkort dialektologiyahı*, I-II, Ufa 1979-1980), S. Mirjanova (*Yujny dialekt başkırskogo yazıka*, Moskova 1979, *Severo-zapodniy dialekt başkırskogo yazıka*, Moskova 1991), K. Ahmerov (*Orfografičeskiy slovarı başkırskogo literaturnogo yazıka*, Ufa 1952), İ. Gal'yautdinov (*Başkort edebi tilinin tarihi*, Ufa 1993) ve Z. Uraksin (*Rosko-başkırskiy frazeologičeskiy slovar*, Moskova 1989) Başkırt dili üzerine çalışan bilim adamlarından bazılarıdır.

Kiril harflerine göre düzenlenmiş otuz dokuz harfli ilk alfabe *Bukvar dlya Başkir* adıyla 1892 ve 1898 yıllarında Orenburg'da yayımlanmış, ardından 2500 kelimelik ilk sözlükle 1900 kelimelik ikinci sözlük neşredilmiştir (Orenburg 1898, 1900). 1907'de A. G. Bessenov, kırk bir Kiril harfinden oluşan yeni bir alfabe hazırlayarak *Bukvar dlya Başkir* adıyla bastırmıştır (Kazan 1907). Ünlü Türkolog Nikolay F. Katanov, Başkırtlar'ın yoğun biçimde yaşadığı Belebey ve Minzele bölgelerine yaptığı geziler 1899 yılında sonunda *Azbuka dlya başkırskogo yazıka* adıyla otuz üç harfli yeni bir alfabe düzenlemiştir. Başkırtlar'ı hristiyanlaştırmak için doğu ve güney lehçelerine göre hazırlanan ilk İncil tercümesi 1902'de Kazan'da bu alfabeyle yayımlanmıştır. Kazan Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencisi iken muhtemelen misyonerlerle tanışarak dinini ve adını Mstislav Aleksandroviç Kulaev olarak değiştiren Muhammed Kulaev, Başkırtça üzerine ilk araştırma yapan bilim adamlarından biridir. Katanov'la birlikte Sterlitamak, Orsk, Katay, Karagay-Kıpçak bölgelerine seyahatler yaparak Başkırt şarkı, hikâye, atasözü ve efsanelerini toplayıp Rusça'ya tercüme etmişlerdir. Ayrıca Kiril harfleriyle Başkırtça otuz dört harfli ilk alfabe kitabını (*Osnovi zvukopraiznoşeniya i azbuka dlya başkir*) bastırmıştır (Kazan 1912, 1919).

Başkırtça yazı dili 1924'te Ufa'da çıkan *Başkortostan* adlı günlük gazete ile Tatarca'dan ayrılarak yeni bir kimlik kazanmış, *Bilim* (1924), *Sesan* (1927) gibi yayın organları da bu yeni yazı dilinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bunları Başkırtça yazılan otuz dört okul kitabı, tiyatro eserleri ve Rusça'dan yapılan tercümeleler takip etmiştir. Ancak imlâ problemi çö-

zülemediğinden bu kitapların bir kısmı doğu ve güney bölgelerinin ağızlarıyla, bir kısmı Tatarca basılmıştır. 1923'te toplanan imlâ komisyonu Başkırtlar için ayrı bir Arap alfabesi hazırlamış, bu alfabe Ocak 1924'te *Yanı Yul* adlı dergide basılarak yürürlüğe girmiştir. N. Tagirov doğu ağızının ilk sözlüğünü yayımlamıştır (*Başkort Lügati*, 1926). 1920-1940 yılları arasında Başkırt bölgelerine on beş ilmî gezi düzenlenerek ağızlar / lehçeler üzerine ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır. Başkırtlar 1928 yılına kadar Arap, 1940 yılına kadar Latin, 1940 yılından itibaren Kiril harflerini kullanmışlardır.

Başkırtça Başkırdistan, Tataristan, Komi, Yakut cumhuriyetleri, Perm, Samara, Orenburg, Kurgan, Tümen, Çelyabinsk ve Çitin bölgelerinde, ayrıca bazı eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ülkelerinde konuşulur. 2002 yılında yapılan nüfus sayımına göre Rusya Federasyonu'ndaki Başkırtlar'ın sayısı 1.673.389 kişidir ve bunların 1.379.727'si Başkırtça'yı bildiğini ifade etmiştir. 1926'da Başkırtlar'dan Başkırtça'yı ana dili olarak kabul edenler % 53,8 iken bu oran 1989'da % 72'ye, 2002'de % 82,5'e çıkmıştır. Sovyet döneminde Başkırtça'nın iş hayatında, bilim ve eğitim alanları ile yazılı edebiyattaki işlevi sınırlı idi. Bu dönemde Başkırtça ilköğretim okullarının onuncu sınıfına kadar, yüksek öğretimde ise yalnız Başkırt Dili ve Edebiyatı bölümlerinde öğretiliyordu. Günümüzde Başkırdistan'daki 2942 orta dereceli okulun 845'inde Başkırtça öğretilmektedir. Başkırtça'nın iş hayatında, bilim ve eğitim alanları ile yazılı edebiyattaki işlevi sınırlı idi. Bu dönemde Başkırtça ilköğretim okullarının onuncu sınıfına kadar, yüksek öğretimde ise yalnız Başkırt Dili ve Edebiyatı bölümlerinde öğretiliyordu. Günümüzde Başkırdistan'daki 2942 orta dereceli okulun 845'inde Başkırtça öğretilmektedir. Ocak 1999 tarihinde anayasaya ilâve edilen, "Başkırdistan'ın resmî dili Rusça ve Başkırtça'dır" hükmü cumhuriyette ikinci sıradaki etnik topluluk olan Tatarlar'ın itirazına yol açmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

N. X. Maksutova, *Vostočniy dialekt başkırskogo yazıka*, Moskva 1976, s. 5-21; E. F. İşberdinov v.dğr., *Oçerki istorii başkırskogo literaturnogo yazıka*, Moskva 1989, s. 12-80; a.m.f'ler, *Başkırt ezbi telenen tarihi*, Ufa 1993, s. 3-10; Ahmet Bican Erçilasun v.dğr., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara 1991, I, 1035-1046; Nevzat Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, Ankara, ts. (Akçağ Yayınları), s. 201-205; Göksel Öztürk, "Başkırt Türkçesi ve Yazı Dilinin Gelişimi", *Türklér* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XX, 103-106; S. F. Mirjanova, *Severo-zapadniy dialekt başkırskogo yazıka*, Ufa 2006, s. 5-14; A. Harisov, *Literaturnoe nasledie başkırskogo naroda*, Ufa 2007, s. 53-65; Habibe Yazıcı Ersoy, "Başkırt Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (ed. Ahmet Bican Erçilasun), Ankara 2007, s. 751-809;

TÜRK

Özkan Öztekten, "Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça", *Tarihten Bugüne Başkurtlar* (haz. A. Melek Özyetgin v.dğr.), İstanbul 2008, s. 84-89; Mustafa Öner, "Başkurtça Kısa Dil Bilgisi", a.e., s. 238-292; E. F. İşberdin – İ. G. Galyautdinov, "Başkırkiy yazık", *Başkırskaya Entsiklopediya*, Ufa 2005, I, 372.

İSMAİL TÜRKÖĞLU

Başkurt Edebiyatı. İdil-Bulgar Devleti zamanında İslâmiyet'in kabulüyle birlikte Arap alfabesini kullanmaya başlayan Başkurtlar'ın daha önceki dönemlere ait yazılı metinleri yok denecek kadar azdır. Gilmetdin Sancar el-Başkırđı, Nasreddin en-Nasırđı, Ya'küb el-Bulgârđı, İdris el-Bulgârđı, Şems es-Sarâyî gibi âlimlerin Arapça ve Türkçe eserlerinden bahsedilse de bunlardan günümüze ulaşanların sayısı çok azdır. Altın Orda Devleti zamanından kalan Kerderî'nin *Nehcü'l-ferâdis*'i (1342), Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şirin*'inin manzum tercümesi, Hârizmî'nin *Muhabbetnâme*'si (1353), Hüsâm Kâtib'in *Dâstân-ı Cümcüme Sultan*'ı (1368), Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi*, Başkurt edebiyat tarihçileri tarafından en eski yazılı metinler kabul edilse de bunlar aynı zamanda Tatar edebiyatının da ilk eserleridir. Aslında İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar ve Başkurtlar'ın yazılı ve sözlü edebiyatı 1920'li yıllara kadar ortaktır. Tatar halk edebiyatında yer alan gazel, beyit ve münâcâtlardan farklı olarak Başkurtlar'da "sesen" diye adlandırılan ozanlar tarafından dumbıra ve kuray eşliğinde söylenen destanlar ve şecereler vardır. Dumbıra XX. yüzyılın başlarında ortadan kalkmış olsa da kuray günümüzde Başkurtlar'ın en önemli halk müziği enstrümanlarından. "Kuraycı sesen" diye tanınan Mehdi Kotoş Kıpçakı (ö. 1849), *Gabdullah Ahund* adlı mizahî eserinde cehalet ve eğitimsizlik üzerinde durmaktadır. Bu dönemin ozan ve edebiyatçılarının ana teması dinî taassup ve cehalettir. Başkurt ozanlarının en meşhurlarından olan Habrav, Sırpa ve Supura Kazak, Karakalpak ve Nogaylar arasında da tanınmıştır. Kobağos (XVI. yüzyıl), Bayık Aydar (ö. 1784), Buranbay Yerkey (XIX. yüzyıl) İsmöhemmet Mirzakayev (ö. 1878), Gebit Arğınbay (ö. 1921) gibi ünlü ozanlar da vardır. *Alpamış*, *Akbuzat*, *İzvekkey ile Morazım*, *Küsek Bey*, *Karas ile Akşa*, *Edigey*, *Ural Batır*, *Akbak Kola*, *Kara Yurğa*, *Kunır Buğla*, *Zayatülek ile Hıvblıv*, *Zihre ile Adlar* ve *Boz Yiğit* destanları çok tanınmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında R. G. Ignatiev, V. V. Katarinskiy, A. G. Bessenov, M. V. Lossievskiy, S. G. Ribakov, M. A. Kulaev gibi araştırmacıların Başkurt-

lar'ın yaşadıkları bölgelerde halk edebiyatıyla ilgili derlemelerinin bir kısmı Rusça olarak yayımlanmıştır. XVIII-XIX. yüzyıllarda A. Kargalı, H. Salihov, T. Başkırđı, Ş. Zeki, G. Osman, G. Çokriy gibi süfî halk şairlerinin çeşitli şiirleri günümüze ulaşmıştır. Başkurt asıllı olmakla birlikte ömürleri Türkistan'da geçen Miftaheddin Akmol-la Mirsalih Biksurin, Kaşefeddin Şahimerdan, Ebubekir Divayev gibi yazarlar telif ve tercümeleriyle Türkistan ve Rus edebiyatının kapılarını Başkurtlar'a açmıştır.

Rusya'da 1710 yılından itibaren Arap harfli matbaaların kurulmaya başlanmasıyla XIX. yüzyılın sonuna kadar pek çok dinî ve edebî eser Arapça ve Farsça'dan, Çağatay Türkçesi'nden Tatar Türkçesi'ne çevrilerek yayımlanmıştır. *Heftiyek* (Kur'an'ın yedide biri, 1801), *Üstüvânî Mehmed Efendi'nin Üstüvânî Kitabı* (1802), *Şerâitü'l-îmân*, *Sadrüşşerîa'nın en-Nukâye muhtaşaru'l-Vikâye* (1846), *Süfî Allahyâr'ın Sebâtü'l-âcizin* (1846), *Hakim Süleyman Ata'nın Hakim Ata Kitabı* (1846, 1858, 1888), *Âhir Zaman Kitabı* (1847) ve *Bakırgan Kitabı* (1857, 1893) adlı eserleri, *Risâle-i Kesik Baş* (1846), *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn* (1847), *Şerh-i Fikh-ı Ekber* (1849), Taceddin Yağlıcıoğlu tarafından *Sebâtü'l-âcizin*'e şerh olarak yazılan *Risâle-i Âcizin* (1849), *Terceme-i Tûtînâme* (1847), *Büsürî'nin Kaside-i Bürde* (1848), Yazıcıoğlu'nun *Envârü'l-âşikin* (1861), Altıparmak Mehmed Efendi'nin *Altı Parmak Kitabı* (1861), *Kıssa-ı Enbiyâ* (1861), *Kıssa-ı Tâhir* (1878), Ebül-Leys es-Semerkindî'nin *Bustânü'l-ârifin* (1880), *Keykâvus b. İskender'in Kâbusnâme* (1882) adlı eserleri bölgede en çok okunan dinî ve edebî eserlerdir. 1880'li yıllardan itibaren Başkurtlar'ın yoğun olarak yaşadığı Orenburg, Kargalı, Sterlibaş, Ufa ve Troitsk gibi yerlerde cedit mekteplerinin açılmasıyla modern edebiyata yöneliş başlayınca bu eserlerin bazıları önemini yitirmiş, M. Akyığitzâde, R. Fahreddin, F. Kerimî, A. İshakî, S. Maksudi gibi yazarların Batı tarzında yazdıkları roman ve hikâyeler daha çok okunmuştur. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden önce Başkurtça gazete ve dergi çıkmadığından eserlerini Tatar Türkçesi'yle yazan Şeyhzade Babiç, Mecid Gafûrî, Başkurt ve Tatarlar'ın ortak yazarlarıdır. Mecid Gafûrî'nin *Fakiyrlık birle Ütken Tiriklik*, *Yarlılar yağı Öydeş Hatın* (1905), *Üvey Çocuklar* (1907), *Afzal Tahirov'un Satılın Kızlar* (1908), *Ziya Ümmeti'nin Atalara Gibret-Yeşlerge Deres* (1910), *Mazlumalar* (1911), *Kebir Tuykin'in Yaman Yoldaş* (1912), *Vesim*

Sultanov'un *Akça Buş Yatmasın* (1913) gibi eserlerinde eski medrese hayatı, örf ve âdetler, eğitimsizlik, fakirlik ve yoksulluk temaları işlenmiştir.

İnce, hisli, lirik ve satirik eserler veren Babiç'in *Halkım Öçin* (1914) ve *Kötem* (1916) adlı kitapları yanında *Yeş Başkurdistan* adlı eseri (Orenburg 1928) ölümünden sonra yayımlanmıştır. Alimcan İbrahimoğlu ise bütün şiirlerini toplayarak *Şiirler Mecmuası* adıyla bastırılmıştır (Kazan 1922). 1923'te Sovyetler Birliği tarafından kendisine Başkurdistan halk şairi unvanı verilen, Başkurt ve Tatarlar'ın en sevilen yazar ve şairlerinden olan Mecid Gafûrî'nin Akmol-la'nın tesiri altında yazdığı ilk şiirleri sade ve basittir. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden önceki ve sonraki yıllarda sosyal konuları işleyen ilk şairlerden biridir. *Eşçi*, *Kızıl Bayrak*, *Hörriyet İrtesi* ihtilâli konu edinen eserlerdir. *Tormuş Basıkıçları* ve *Kara Yözler* adlı romanları, *Yoksanmış Tanrı* ve Lenin için yazdığı *Ul Ülmegendir* adlı şiir kitapları Başkurt edebiyatında ilk ateizm örnekleridir. *Sibir Timur Yolu*, *Yeş Gomirim*, *Milletke Mehebbet* yazarın diğer eserleridir. D. Yultıy, Ş. Fidaî, Y. Karim, Ş. Hozaybirzin, Y. Yumayev, S. Yakşıçolov, G. İsenbirzin, F. Tuykin, F. Süleymanov, M. Burangolov, N. Ni yazbayev gibi yazarlar da sosyalist devrimi savunan şiirler yazmışlardır.

Başkurdistan İlmî Merkezi 1923'te Başkurt edebiyatı ve sanatının öğretilmesi, edebî dilin oluşturulması görevini D. Yultıy, M. Gafûrî, T. Yenebi, İ. Nâsırî gibi yazarlara havale etmiş, Ş. Hodayberdin idaresindeki bu heyet Başkurt dilinin ana lehçelerini ve edebî dilin yazım kurallarını belirlemiştir. Orenburg, Sterlitamak ve Ufa gibi şehirlerde çıkmaya başlayan *Başkurdistan* (daha sonra *Başkortostan*) (1918), *Sovet Başkortostanı* (1918), *Kızıl Tan* (1918), *Tatarca Leninsi* (1923), *Başkortostan Pioneri* (1930) gazeteleriyle *Yana Yul* (1923), *Başkortostan Uktusıhı* (1924), *Bilim* (1924), *Henek* (1925), *Ağidil* (1930), *Pioner* (1930) gibi dergilerde yazılan edebî, siyasi ve içtimai makaleler, yeni Başkurt edebî dilinin halk arasında yaygınlaşmasını ve edebiyatın gelişmesini sağlamıştır. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra Ş. Babiç, H. Gabitov, Süleymanov'un önderliğinde kurulan Tulkın isimli edebiyat derneği, yayımladığı H. Gabitov'un *Başkort Monaları* (1918) ve Ş. Babiç'in *Yeş Başkortostan* (1918) adlı şiir kitaplarıyla millî Başkurt edebiyatının temellerini atmış, ancak bu hareketin ömrü kısa olmuştur. İç savaş sırasında *Başkortostan He-*